

Sadıqov İlqar Vaqif oğlu

UOT: 336.71; 338; JEL: G 24

Müasir şəraitdə qeyri-neft sektorunun investisiya fəallığı və mənbələri

Xülasə

Məqalədə investisiya qoyuluşlarının müasir mahiyyət xüsusiyyətləri qeyd edilir. Qeyri-neft sektoru üzrə investisiya fəallığı və mənbələri üzrə araşdırma aparılır. Ölkədə investisiya siyasəti ilə bağlı təkliflər irəli sürülür.

Açar sözlər: *investisiya, iqtisadi inkişaf, qeyri-neft sektoru, maliyyə-kredit bazarı*

Giriş

Son on ildə Azərbaycan Respublikasında bazar münasibətlərinə əsaslanan müstəqil milli iqtisadiyyatın yaradılması və onun dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli inteqrasiya olunması məqsədilə köklü islahatlar aparılmaqdadır. Mövcud islahatların əsas istiqamətlərindən biri də ölkədə iqtisadiyyatın sahə və ərazi strukturunu təkmilləşdirilməsi ilə sıx bağlıdır. Əsasən də bu baxımdan son illərdə ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi, regionlar arasındakı disproporsiyaların azaldılması və iqtisadiyyatın diversifikasiyasının artırılması iqtisadi siyasətin əsas məqsədlərindəndir. İnvestisiya fəallığının səviyyəsi iqtisadi artımı müəyyən etməklə, iqtisadiyyatın strukturunun optimallaşdırılmasının, istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsinin artırılmasının əsas amillərindən hesab olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə investisiya fəallığının artması əsasən neft hasilatı ilə əlaqədar sahələrin hesabına baş vermişdir və bu da bir sıra obyektiv amillərlə əlaqədar olmuşdur. Çünki, daxili maliyyə mənbələrinin məhdud olması ölkəyə investisiya cəlb ediciliyi yüksək olan sahələrə xarici investisiyanın cəlb edilməsini məqsədəuyğun edirdi. Həmçinin son illərdə xarici investisiyanın bu sahələrə cəlb edilməsi və nəticədə neft strategiyasının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi ölkədə istehlakın və investisiyanın, bütövlükdə isə iqtisadi fəallığın artırılması üçün zəruri olan gəlirlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məhz bu baxımdan da ölkənin neft strategiyasının reallaşdırılması iqtisadiyyatın ərazi və sahə strukturunun təkmilləşdirilməsi məqsədilə investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi imkanlarını əsaslı surətdə artırmışdır.

İnvestisiya qoyuluşlarının formaları və fəallığı

Azərbaycan Respublikasının çoxsahəli təsərrüfat həyatının normal fəaliyyət göstərməsi və təkrar istehsal prosesini həyata keçirməsinin mühüm şərtlərindən biri də düzgün investisiya siyasətinin həyata keçirilməsidir. Müasir iqtisadi münasibətlər sistemində investisiyalar daşınan və daşınmaz əmlaka, maddi və intellektual mülkiyyətə, əsas kapitalla, fondlara və dövriyyə vəsaitlərinin artırılmasına yönəldilmiş pul vəsaitləri, kreditlər, qiymətli kağızlar şəklində qoyuluşları özündə təcəssüm etdirir. İnvestisiya fəaliyyətinin əsas və son məqsədi əsasən istehsal-xidmət sahələrinə qoyulmuş vəsaitlərin onların genişləndirilməsi, yenidən qurulması, dinamik inkişafı bazasında səmərəlilik səviyyəsinin yüksəldilməsi, gəlirlərinin artmasına nail olmaqdır. Bu amil xüsusilə də qeyri-neft sektoru müəssisələri üçün xarakterik olmaqla, onların investisiya fəaliyyətinin təməl prinsiplərini təşkil etməkdədir. Ölkənin qeyri-neft sektorunda da investisiya fəaliyyəti və onun fəallıq səviyyəsi özünəməqsəd xarakterli daşımayıb eyni zamanda da:

- ✚ Ölkənin istehsal sahələrinin, xidmət dairəsinin son iqtisadi-sosial nəticələrinin effektivliyinin artırılmasına;
- ✚ Milli iqtisadiyyatın makroiqtisadi göstəricilərinin yüksəldilməsinə;

✚ Müasir integrasiya, habelə qloballaşma dövrünün tələblərinə uyğun düşünülmüş, uzunmüddətli iqtisadi siyasət xəttinin tərkib hissəsinin aparıcı qüvvəsinə çevrilməlidir.

Bütün bu proseslər isə, uzunmüddətli bir dövr üçün strateji konsepsiya istiqamətində həyata keçirilməni təmin etməli, ilk növbədə cəmiyyətin iqtisadi-sosial tələbatlarının formalaşmasında “nə istehsal etməli” mövqeyini müəyyənləşdirməklə, milli iqtisadiyyat çərçivəsində ümumi daxili məhsulun optimal həcmi və hərtərəfli düşünülmüş artım sürətinə təsir göstərməlidir. Sonradan isə, bu tələbatın (məhsul və xidmətlərin) daxili iqtisadi resurslar, mövcud maddi-texniki baza imkanları və beynəlxalq əmək bölgüsünün prinsiplərinə uyğun xaricdən gətirilməsi (idxalı) yolları “necə, hansı vasitələrlə” əldə olunması problemi müqayisəli variantlar əsasında hesablanıb dəqiqləşdirilməlidir. Nəhayət, bütün bu məhsul və xidmətlərin daxili bazar istehlakçılarının real istifadə səviyyəsi və bunların xarici bazarlara çıxmaq (ixrac) imkanları “kim üçün” müstəvisində aydınlaşdırılaraq öz həllini tapmalıdır. Belə ki, tələb və təklifin fəlsəfəsi, qiymətlərin dəyişkənliyi, rəqabət mübarizəsi şəraitində fəaliyyət göstərən bazar münasibətləri yalnız bu kompleks şərtlərin qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində digər sahələrdə olduğu kimi qeyri-neft sektorunda da investisiya-istehsal-satış-mənfəət-yığım-investisiya kimi bütün mərhələləri keçməklə, normal təkrar istehsal prosesini reallaşdırıb, iqtisadi-sosial inkişaf yolu ilə irəliləyə bilər.

Müasir və perspektiv inkişaf mərhələlərində qeyri-neft sektorunun inkişafı üzrə investisiya qoyuluşları və onların nəticələri baxımından əlaqəliliyin müəyyənləşdirilməsi mühüm şərtlərdən hesab olunmalıdır. Belə ki, belə yanaşma Azərbaycan milli iqtisadiyyatının prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından da olduqca vacibdir. Məhz belə prioritet istiqamətlər müstəvisində, müstəqil bir dövlətin təsərrüfat həyatının strukturunun təkmilləşdirilməsi hazırkı integrasiya və qloballaşan vahid dünya iqtisadi sistemində, ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsü prinsiplərindən irəli gələn mövqeləri də müəyyənləşdirilməlidir. Ölkə iqtisadiyyatının prioritet istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsində yaranmış konkret vəziyyət, beynəlxalq sazişlər və bir sıra təhlükələrlə bağlı olaraq, şübhəsiz ki, yanacaq-energetika kompleksinə, habelə ona xidmət göstərən yardımçı sahələrin (infrastrukturalarının) inkişafına üstünlük verilməlidir. Bununla yanaşı, ölkənin təsərrüfat həyatının birtərəfli inkişaf meyillərindən qorunması (monokulturizm) üçün qeyri-neft sektorunun və özəl bölmənin inkişafına diqqət daha da artırılmalıdır. Çünki, bu bir tərəfdən, əhalinin regionlarda məşğulluq səviyyəsini qaldırmaqla, əhalinin yersiz miqrasiyasının qarşısını almış olar, digər tərəfdən isə, müəyyən güzəştli şərtlər, dövlət subsidiyaları, ən başlıcası isə dövlət sifarişləri əsasında fəaliyyət göstərən aqrar sektor ölkənin xaricdən ərzaq idxalı asılılığına son qoyaraq, onun milli iqtisadi təhlükəsizliyi probleminin həllinə kömək edir.

Ölkənin, xüsusilə də tarixən yaranmış obyektiv və subyektiv xarakterli səbəblər üzündən ayrı-ayrı regionların sosial-iqtisadi inkişaf prosesindəki qeyri-bərabərlik, gerilik meyillərini aradan qaldırmaq və əhalinin həyat səviyyəsini daha da yaxşılaşdırmaq, bu sahədə müasir dünya standartların parametrlərinə çatmaq üçün şübhəsiz kifayət qədər investisiya resurslarına ehtiyac yaranmaqdadır. Belə vəziyyət isə, mövcud investisiya resurslarının mənbələri, formaları, müddətləri və şərtləri ilə bağlı məsələləri gündəmə gətirməklə, bununla bağlı problemlərin milli iqtisadiyyatın səmərəliliyi mövqeyindən həllini də ön plana çəkir.

Qeyri-neft sektorunun fəaliyyət xüsusiyyətlərindən asılı olaraq burada investisiya qoyuluşları müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər. Bu baxımdan da investisiyaları hərtərəfli təhlil edib qiymətləndirmək üçün onları müəyyən təsnifat əlamətlərinə, xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırmaq daha məqsədəuyğun olar. İnvestisiya qoyuluşlarının sahəvi təsnifatı onların əsasını təşkil edən əlamətlərin seçilməsi ilə müəyyənləşdirilir və bu zaman investisiyaların yatırıldığı obyekt, əsas yəni bazis əlamət kimi səciyyələndirilməlidir. İnvestisiya fəaliyyətinin obyektlərinə əsasən aşağıdakılar şamil olunur:

- ❖ Yeni yaradılan obyektlərin inşasına qoyulan vəsaitlər;
- ❖ Müasir tələblərə uyğun yenidən qurularaq fəaliyyət göstərən müəssisələr;
- ❖ Fəaliyyətdə olan müəssisələrin istehsal imkanlarının genişləndirilməsi,
- ❖ İstehsal güclərinin artırılması ilə bağlı müəyyən fəaliyyət sahələrinin və ya mövcud sexlərinin imkanlarının artırılması;
- ❖ İstehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə bütövlükdə müəssisənin və ya ayrı-ayrı struktur bölmələrinin texniki-texnoloji cəhətdən silahlandırılması;
- ❖ Müəssisənin əsas istehsal fondlarının modernləşdirilməsi;
- ❖ Müəssisənin dövrüyyə vəsaitlərinin investisiya təminatının artırılması;
- ❖ Qiymətli kağızlar vasitəsilə investisiya qoyuluşları;
- ❖ Məqsədli yığım əmanətləri və onların istifadəsi;
- ❖ İnnovasiya yönümlü yeni və orjinal elmi-texniki məhsulların istehsalına investisiyaların yönəldilməsi;
- ❖ Fəaliyyət göstərən istehsal sahələri üzrə yeni növ məhsul istehsalına qoyulan investisiyalar;
- ❖ İntellektual və elmi dəyərlərin inkişafına yönələn investisiyalar.

Qanunvericilik sənədlərinə əsasən milli iqtisadiyyatın sanitariya-gigiyena, ekologiya tələblərinə cavab verməyən, vətəndaşların, fiziki və hüquqi şəxslərin, habelə dövlətin mənafeyinə zərər vura biləcək obyektlərin yaradılmasına investisiya qoyuluşları qadağan olunur. Digər tərəfdən, investisiyaları yatırılan obyektlərə görə bir sıra əlamətlərə görə də təsnifləşdirmək mümkündür:

- Layihələrin miqyaslarına, həcmində (iri, orta, kiçik) görə;
- Məqsədlilik istiqamətlərinə (kommersiya, ekologiya, sosial sahələr) görə; İnvestisiya qoyuluşlarının müddət və mərhələlərinə görə;
- Dövlət maraqlarına veridyi töhfə və təsir gücünə görə;
- investisiya qoyuluşlarının iqtisadi-sosial səmərəlilik əhəmiyyətinə görə.

İnvestisiya fəaliyyətinin səmərəli icra olunması və sahəvi maraqların təmin olunması üzrə həyata keçirilməsi üçün zəruri infrastrukturun, yəni ölkədə fond bazarının, investisiya və maliyyə qurumlarının, sığorta və pensiya fondlarının, dövlət və kommersiya banklarının məqsəduyğun və müasir bazar tələblərinə görə fəaliyyəti vacib şərtlərdəndir (7, 67-68).

Fərqli və müxtəlif təyinatlı obyektlər üzrə qoyulan vəsaitlər real və maliyyə investisiyalarına görə də səciyyələndirilir və belə yanaşma qeyri-neft sektoru üçün daha xasdır. Real yönümlü investisiyalar maddi istehsal sahələrinə qoyulmuş uzunmüddətli vəsaitlər olmaqla qeyri-neft sektorunun inkişafında daha çox istifadə olunmaqdadır. Həmçinin, kapital qoyuluşları formasında bu sektora yönəldilən real investisiyaları bəzən kapital yaradan, yaxud kapital artıran investisiyalar kimi fərqləndirmək mümkündür. Qeyri-neft sektorunda istifadə olunan maliyyə investisiyaları qısa və uzunmüddətli formalarına görə seçilməklə, pul vəsaitlərinin, maddi və digər dəyərlərin-qiymətli kağızlara, səhmlərə, bank depozitlərinə, paylara qoyulması, habelə bir hüquqi şəxsin digər hüquqi şəxsə borc verməsi kimi də çıxış edir. Eyni zamanda, maliyyə investisiyaları avtomatik surətdə real maddi kapitalın artmasını təmin etməsə də lakin, qiymətli kağızlar bazarlarında baş verən spekulyativ əməliyyatlar nəticəsində məzənnəsinin dəyişməsi hesabına müəyyən gəlir əldə etmək imkanları yaradır. Bu baxımdan, maliyyə investisiyalarının bir hissəsi tezliklə real kapitalla çevrilə bildiyi halda, digər hissəsi müəyyən bir müddət keçdikdən sonra bu vəzifəni yerinə yetirə bilər. Təcrübədə, bəzən maliyyə kapitalı (yəni müəyyən şirkətlər, birliklər tərəfindən buraxılmış və əldə edilmiş qiymətli kağızlar) real kapitalla çevrilmədən, hətta ümumiyyətlə hər hansı bir sahəyə qoyulmadan iflasa uğrayır, batır, qarşıya qoyulmuş məqsəd

baş tutmur. Belə ki, maliyyə investisiyaları, ölkənin gələcək real kapitalına çevrilməli olan bu prosesə qoyacaq vəsaitlər, imkanlar sayılsa da lakin, obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən həyata keçirilməyə də bilər (9, 47).

Qeyri-neft sektorunda da investisiyalar məqsədinə və investorun bu prosesdə iştirak səviyyəsinə görə birbaşa və portfel investisiyalarına ayrılır. Qeyd etmək lazımdır ki, birbaşa investisiyalar hər hansı bir məqsədə və ya obyektdə yalnız vəsait qoyuluşunu və son nəticə etibarilə gəlir, mənfəət əldə olunmasını deyil, həm də bu sahədə nəzarət, idarəetmə funksiyalarını həyata keçirməklə, öz təsir dairəsini genişləndirməyə, gələcək investisiyalar üçün daha əlverişli zəmin yaratmağa hədəflənir. Portfel investisiyaları isə qeyri-neft sektorunda da müəyyən risklərlə bağlı olub, qoyulduğu obyektlərdən gəlir əldə etsə də lakin, investorlar həmin sahələrin nəzarətdə saxlanması və idarə edilməsi proseslərindən kənarda qalırlar.

Müddətləri etibarilə investisiyalar qeyri-neft sektorunda da qısa, orta, uzun vaxt üçün nəzərdə tutula bilər ki, bu da konkret obyektin texniki-texnoloji xüsusiyyətləri ilə bilavasitə bağlıdır. Bu saktorda investisiyalar özəl, dövlət, qarışıq, xarici investisiyalar formasında istehsal və qeyri-istehsal sahələrinə (xidmət sahəsinə) yönəldilir. Həmçinin, bu sektorun təcrübəsi göstərir ki, hər hansı bir ölkə, şirkət, transmilli korporasiya başqa ölkələrdəki obyektlərə investisiya qoyuluşları yönəltməklə yanaşı, öz obyektlərində də digər ölkələrin, şirkətlərin investisiyalarını yerləşdirə və ya bu sahədə birgə əməkdaşlıq edə bilər (2; 10, 87).

Ölkələrə və milli iqtisadiyyat sahələrinə, habelə obyektlərinə yönəldilən investisiyaların həcmində, formalarına, müddətlərinə, istiqamətlərinə, mərhələlərinə, konkret şərtlərinə bilavasitə, yaxud dolayı yollarla təsir edən obyektiv və subyektiv xarakterli amillərə aşağıdakıları aid etmək məqsədəuyğun hesab edilir:

- ✚ Investisiya fəaliyyəti ilə məşğul olunmasına yaranan iqtisadi maraq və konkret tələblər;
- ✚ Investisiya fəaliyyəti nəticəsində əldə olunacaq gəlir və ya mənfəətin həcmində proqnozlaşdırılması;
- ✚ Konkret investisiya ideyaları və layihələrinin irəli sürülmə, elmi-texniki cəhətdən əsaslandırılması;
- ✚ Investisiya layihələrini həyata keçirən və maliyyələşdirən institusional qurumların olması;
- ✚ Investisiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün hüquqi bazanın təşkili;
- ✚ Xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunması üçün əlverişli investisiya mühitinin mövcudluğu;
- ✚ Investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsində peşəkar kadr və mütəxəssis heyətinin formalaşdırılması.
- ✚ Investisiya yatırılan sahələrin fəaliyyətinin təhlili əsasında tələb olunan vəsaitlərin həcmində, formasında, növünün müəyyən edilməsi.

Qeyri-neft sektoru üzrə investisiyaların formalaşma mənbələri

Qeyri-neft sektorunda investisiya-maliyyələşmə maliyyələşmə mənbələrini daxili və xarici baxımdan ilikin olaraq fərqləndirmək zəruridir. Daxili mənbələrə milli və ölkədaxili əsaslarda formalaşan vəsaitlər aid olunur və burada sektor, müəssisə vəsaitləri, maliyyə bazalarının resursları, əhəlinin əmanətləri, büdcə və büdcədən kənar fondların investisiya məqsədli vəsaitləri xüsusilə önəmli rol oynayır. Məlum olduğu kimi burada xarici mənbələr - xarici investisiyalar, kreditlər və borclar hesabına formalaşır. Mövcud təsnifat həm də qeyri-neft sektorunda daxili və xarici investisiyaların formalaşma mənbələrinin və onların istifadə səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müvafiq sektora daxil olan müəssisələr baxımından büdcə və büdcədən kənar fondların investisiyaları, kredit,

sığorta təşkilatlarının və digər institusional investorların vəsaitləri daxili deyil, eyni zamanda xarici mənbələr də hesab oluna bilər. Belə xarici mənbələrə həmçinin qiymətli kağızlar və bank kreditləri vasitəsilə investisiyaya cəlb oluna bilən əhalinin vəsaitlərini də şamil etmək mümkündür.

Qeyri-neft sektorunda daxili mənbələr üzrə investisiyaların təsnifləşdirilməsi zamanı müəssisənin təşkilati-hüquqi formasını da (xüsusi, kollektiv, birgə) nəzərə almaq lazım gəlir. Çünki, bu zaman müəssisələrin şəxsi və ya öz vəsaitləri onlar üçün daxili mənbə hesab olunur. Digər tərəfdən, müştərək müəssisələrdə xarici təsisçilərin, sahiblərin investisiyaları da daxili mənbə hesab oluna bilər. Bütün bu kimi yanaşmaları əsas götürərək, qeyri-neft sektorunda da daxili və xarici investisiyaları makro və mikro səviyyə baxımından müvafiq şəkildə sistemləşdirmək məqsəduyğundur.

- Qeyri-neft sektoruna vəlb olunan makroiqtisadi səviyyəli daxili investisiya mənbələrinə dövlətin büdcə və büdcədənəkar fondlarının vəsaitləri, əhalinin əmanətləri, müəssisələrin, kommersiya banklarının, investisiya fondlarının, sığorta təşkilatlarının qənaətləri aid olunur;
- Müvafiq sektor üzrə xarici mənbələrə isə xarici investisiyaları, kreditləri və borcları aid etmək mümkündür.

Qeyri-neft sektorunda mikroiqtisadi səviyyədə daxili investisiya mənbələrinə müəssisələrin amortizasiya və mənfəətlərini, onların mülkiyyətçilərinin investisiyalarını, xarici mənbələrə isə dövlət maliyyələşdirməsini, investisiya kreditlərini, qiymətli kağızlar üzrə cəlb edilən maliyyə qaynaqlarını aid etmək zəruridir. Həmçinin, mülkiyyət münasibətlərindən asılı olaraq investisiya fəaliyyətinin maliyyələşmə formalarını şəxsi, cəlb edilən və borc formasında üç mənbəyə də ayırmaq mümkündür. Şəxsi maliyyə vəsaitləri bilavasitə təsis sənədləri əsasında formalaşmaqla nizamnamə kapitalı əsasında meydana gəlir və sonrakı maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində bura - mənfəət, amortizasiya ayrılımları, fiziki və hüquqi şəxslərin yığım və qənaətləri, sığorta müqafatları, cərimə və penyalar üzrə daxilolmalar da aid olunur (10, 78). Cəlb olunmuş vəsaitlərə səhmlərin satışından, pay və digər üzvlük haqları hesabına əldə olunan vəsaitləri, borc vəsaitlərinə isə istiqrazların buraxılışından əldə olunan vəsaitləri, bankların, təşkilatların və büdcənin kreditlərini şamil etmək olar. Bütün bu mənbələri nəzərə alaraq, qeyri-neft sektorunda da investisiya fəaliyyətinin əsas maliyyələşmə formalarını aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək məqsəduyğundur:

- Daxili mənbələr: dövlət investisiya və maliyyələşməsi, müəssisə və təşkilatların öz vəsaitləri, bank kreditləri, qiymətli kağızlar, lizinq və ipoteka kreditləşməsi, vençur kapitalı, françayzinq vəsaitləri.
- Xarici mənbələr: birbaşa qoyulan investisiyalar, portfel investisiyaları, xarici kreditlər, transfertlər, qrantlar və digər bu yönümlü maliyyə vəsaitləri.

Müasir şəraitdə bu sektor üzrə dövlət maliyyə-investisiya qouluşları birbaşa və dolayı yolla həyata keçirilə bilər. Birbaşa investisiya maliyyələşməsi vəsaitlərin subsidiya və kredit yolu ilə verilməsini, dolayı isə vergi güzəştləri və sürətli amortizasiyanın tətbiq edilməsini nəzərdə tuta bilər. Həmçinin, dövlət maliyyələşməsində bu kimi mənbələr əsas rol oynayır:

- ❖ Büdcə vəsaitləri. Əsasən dövlət büdcəsi mərkəzləşmiş şəkildə maliyyə resurslarının yığımını həyata keçirən bir fond olmaqla, vəsaitləri dövlət hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinin, ölkənin müdafiəsinin, iqtisadiyyatın əsas istiqamətlərinin, sosial-mədəni tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə istiqamətləndirir;
- ❖ Büdcədənəkar fondlar və bu fondlar dövlət büdcəsinə daxil olmayan digər dövlət maliyyə vəsaitlərinin yığımını nəzərdə tuta bilər.

- ❖ Dövlətin kredit sistemi və bu yönümlü vəsaitlər. Müvafiq vəsaitlər də investisiya resursları olub, qeyri-neft sektorunun maliyyələşməsində aktiv iştirak edir. Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitinin məhz belə kreditləşmənin həyata keçirilməsində xüsusilə mühüm rol oynamaqdadır.
- ❖ Dövlət və ya özəl sığorta sistemi. Bu sistemin ölkənin qeyri-neft sektorunun maliyyələşməsində hazırdakı rolu az olsada, lakin onun perspektiv potensial imkanları böyükdür. Belə ki, müvafiq sistem təbii fəlakət və bədbəxt hadisələr zamanı zərərlərin ödənilməsi məqsədilə yığılan vəsaitləri nəzərdə tutmaqla, bir növ özəl sektorun stabil və davamlı fəaliyyət göstərməsinin qarantı rolunda çıxış edir.

Qeyri-neft sektorunun investisiya fəaliyyətinin yüksəlməsində əsas maliyyələşmə forması kimi müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin öz vəsaitləri xüsusi əhəmiyyətliyi ilə fərqlənir. Çünki, müəssisələrin vəsaitləri - nizamnamə kapitalı, mənfəət, amortizasiya ayırmaları, ehtiyat kapitalı və əlavə kapital kimi mənbələr hesabına formalaşmaqla, biləvasitə onların məqsədli fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Digər tərəfdən, müəssisə və təsərrüfat subyektləri öz investisiya fəaliyyətini maliyyələşdirmək üçün müxtəlif mənbələrdən də istifadə etmək imkanlarına malikdir (6, 68). Belə ki, müəssisələr borc kapitalı formasında: istiqrazların buraxılışı, bank kreditləri, dövlət kreditləri, kommersiya kreditləri; cəlb olunmuş kapitallar formasında isə: səhmlər, qrant və transfertlər kimi vəsaitlərdən də istifadə etməsi ilə də fəaliyyətini davam etdirir.

Müasir şəraitdə müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin investisiya fəaliyyətini yüksəldilməsində mənfəət və amortizasiya mənbələrin daha əhəmiyyətliyi ilə çıxış edir. Belə ki, mənfəət subyektin istehsal həcmindən və məsrəflərinin səviyyəsindən, amortizasiya ayırmaları isə əsas fondların balans dəyəri, onların fəaliyyət müddəti və amortizasiya normalarından biləvasitə asılıdır. Məhz bu baxımdan da təcrübədə müəssisələrin özünümaliyyələşmə əmsalının 50%-dən çox olması müsbət hal kimi qəbul edilir (9; 14). Bəzi ölkələrdə bank kreditlərinin investisiya proseslərində rolunun artırılması ilə bağlı investisiya banklarının yaradılmasına xüsusi üstünlük verilir. Hazırda isə, fəaliyyət istiqamətinə görə investisiya banklarının iki forması daha çox özünü göstərməkdədir: birinci - ticarət və qiymətli kağızların yerləşdirilməsi üzrə, ikinci - müxtəlif sahələrin uzunmüddətli kreditləşdirilməsi ilə məşğul olunması üzrə formalaşan banklar. İkinci tip banklara Fransada fəaliyyət göstərən işgüzar bankları, orta və uzunmüddətli kredit banklarını, İtaliyada yarım dövlət və ya dövlət banklarını nümunə göstərmək mümkündür. Həmçinin, ABŞ və İngiltərədə bu tip bankları ixtisaslaşdırılmış maliyyə-kredit institutları daha çox əvəz edir və bəzən də onları “inkışaf bankları” adlandırırlar (5, 62).

Müəssisə və təsərrüfatların istifadə etdikləri bank kreditləri həm də əhali üçün də əsas maliyyələşmə və mühüm investisiya mənbələrindəndir. Bank kreditləri üzrə faiz dərəcələri və kreditlərin qaytarılma müddəti çox vaxt həm hüquqi şəxslər, həm də fiziki şəxslər üçün bir çox ölkələrdə səmərəli investisiya və ya maliyyələşmə mənbəyinə çevrilmir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda baş vərən son proseslər, əsasən manatın devalvasiyası belə investisiya-maliyyə mənbələrini məhdudlaşdırmaqla yanaşı, həm də ümumilikdə bank sektorunun özünün fəaliyyətini çətinləşdirmişdir. İpoteka kreditləri də investisiya mənbəyi kimi cəlb edici hesab olunur və o güzəştli və güzəştəz şərtlərlə verilə bilər. Belə ki, güzəştli ipoteka kreditlərində faiz dərəcələri digər kredit faizlərindən kifayətdə fərqlənir. Bəzi ölkələrdə isə, aşağı faiz dərəcələri ilə verilən kreditlərin zərərinin ödənilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən müvafiq dotasiyalar da verilir və dotasiyalar dövlətin kapital qoyuluşları hesab edilir.

Lizinq müasir investisiya fəaliyyətinin maliyyələşmə formalarından biri kimi öz cəlbediciliyi ilə fərqlənir. Belə ki, mahiyyətinə görə lizinq istehsal investisiyalarına aid olunur və o daşınan və ya daşınmaz əmlakın sahibkarlara icarəyə verilməsi zamanı yaranan əmlak münasibətləri kimi çıxış edir. Lizinq özündə həm investisiya, həm də kredit xüsusiyyətlərini təcəssürə etdirməklə, gəlir əldə etmək məqsədilə vəsaitlərin əmlaka yönəldilməsi baxımından investisiya, ödəmə, müddətlilik, qaytarmaq xüsusiyyətlərinə görə də bir kredit forması xüsusiyyətinə malik olur. Əksər hallarda lizinq əməliyyatları icarə ilə eynilik təşkil etməsi ilə diqqəti cəlb edir, lakin, lizinq əməliyyatı ilə icarə arasında aşağıdakı fərqliliklər mövcuddur:

- ✚ Lizinq obyektı lizinq sahibi tərəfindən deyil, lizinqi götürən tərəfindən seçilir;
- ✚ Lizinq müddəti əsasən əmlak və avadanlığın fiziki aşınma müddətindən az olur;
- ✚ Müqavilə müddəti başa çatdıqdan sonra lizinq götürən icarəni güzəştli qiymətlərlə davam etdirə və ya icarə əmlakını qalıq qiyməti ilə almaq hüququna da malik ola bilər;
- ✚ Adətən lizinqin sahibi qismində maliyyə-kredit təşkilatları çıxış edirlər.

Müəssisələrin vəsaitlərinin investisiya məqsədilə istifadəsinə daha səmərəli cəlb olunmasına şərait yaratması baxımından lizinqin aşağıdakı üstünlükləri mövcuddur:

- ✓ Daxili vəsaitlər dövrüyyədən ayrılır və iri həcmli maliyyə ehtiyatları cəlb olunmadan zəruri avadanlıq və əmlak icarəyə götürülməklə biznes məqsədləri üçün istifadə edilir;
- ✓ Lizinq təsərrüfatlarda artıq maliyyə resurslarının istifadəsinə imkan vermir: texnika və istehsal texnologiyasının yenilənməsini daha az vəsait sərf etməklə təmin edir, yeni avadanlığı əldə etməzdən əvvəl isə onun sınaq-qarant proseduruna nail olur;
- ✓ Müxtəlif təsərrüfatlarda mövsüm xarakterli işlərdə icarə əmlakını lazım olan müddət ərzində istifadə edilməsinə şərait yaradır.

Beynəlxalq təcrübədə, o cümlədən də bir çox ölkələrdə lizinq iqtisadiyyata əsas investisiya qoyuluşu üsullarından birinə çevrilməkdədir. Müasir dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun 25-30 faizi lizinq vasitəsilə həyata keçirilir, yeni növ məhsulların 80 faizə qədəri isə məhz lizinq yolu ilə alınmış avadanlıq və texnologiyalar hesabına istehsal edilir. Artıq son on ildə Azərbaycanda da bu sahədə nəzərə cəpəcaq dərəcədə təşkilatlar formalaşmaqdaıdır ki, bunlara da: Ata lizinq, Azərlizinq, AG lizinq, SLS Azərlizinq, Debut Bank, Günay lizinq, Parex lizinq, Uni lizinq, Muğan lizinq, AZ lizinq, Bank Respublika, Bank of Baku, CredAqro, AmrahBank və “Aqrolizinq”ASC nümunə ola bilər. Ölkənin lizinq şirkətlərinin aktiv portfeli 24,5milyon ABŞ dolları təşkil edir ki, lizinq portefelinin strukturunda 33,6% tikinti layihələrinin, 21,9% nəqliyyat, 13,8% maliyyə və sığorta, 6,1% yeyinti sənayesi, 5,8% səhiyyə və 5,5% istehsal, qalan 13,3% isə digər layihələrin payına düşməkdədir (16; 17).

Vençur investisiyaları və maliyyələşmə mənbəyi atrıq biznes sektorunun inkişafında mühüm rol oynamaqdaıdır. Lkain, vençur kapitalı yüksək riskli yeni sahələrə investisiya qoyuluşlarını nəzərdə tutduğı üçün adətən bu yönümlü investisiyaları yüksək texnologiya sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə daha çox istifadə edirlər. Müasir təcrübədə vençur şirkətlərinə adətən istehlakçılara məlum olmayan, amma böyük bazar potensialı olan yeni məhsulları ixtira edən kiçik şirkətlər aid edilir. Müvafiq şirkətlərin kapital qoyuluşlarının əsas üstün cəhətlərinə həddindən artıq yüksək rentabelli şirkətlərin səhmlərinin əldə edilməsi, əhəmiyyətli kapital artımının təmini (illik 12-80%), bəzi ölkələrdə vençur investorlarına vergi güzəştlərinin tətbiq olunması xas olur (12, 121). Vençur kapitalı iqtisadiyyatın inkişafında təcricən daha da aparıcı rol oynamaqdaıdır və buna səbəb isə, sənayenin yeni sahələrində innovasiyaların sayının artması və istehsalın müasir elmi-texniki əsaslarda yenidən qurulması məhz vençur kapitalları hesabına baş verməkdədir.

Franşayzinq biznes fəaliyyətinin investisiyalasmasında öz əhəmiyyətliliyi və stimulluğı ilə müşahidə olunmaqdaıdır. Belə ki, franşayzinq müəssisə və şirkətlərin öz əmtəə nişanı,

texnologiyası və intellektual mülkiyyətindən istifadə üçün digər şirkətə lisenziyanın verilməsi və ya satılması prosesini əmin edir. Burada fəaliyyət hüququnu satan şirkət françayzor, belə hüququ əldə edən şirkət isə françayziat adlanır. Françayzinin başlıca xüsusiyyəti françayzoru nou-hausu ilə françayziatın kapitalının birləşməsidir. Məhz təcrübədə françayzinqdə investisiyanın mənbəsi kimi françayziatın kapitalı çıxış edir (7; 8).

Xarici investisiyalar qeyri-neft sektorunun investisiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Ölkədə belə məqsədli investisiya yatırımlarına ehtiyac öz vacibliyi ilə diqqəti cəlb etməkdədir. Hazırda xarici investisiyaları dövlət və özəl növünə görə də ayırmaq mümkündür və dövlət investisiyaları xarici dövlət və ya dövlətlərarası təşkilatlar tərəfindən verilməsi ilə fərqlənir. Həmçinin bura dövlət və beynəlxalq maliyyə təşkilatları (Dünya Bankı, BVF və s.) tərəfindən verilən kredit, qrant, yardım kimi də vəsaitləri şamil etmək olar. Özəl investisiyalar - xarici özəl hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən ölkəyə yönəldilən investisiyalardır.

Investisiyaların mövcud maliyyə mənbələrinin struktur araşdırma və qiymətləndirmələri göstərir ki, daxili investisiya mənbələrinin ümumi investisiya maliyyələşməsində payı müxtəlif ölkələrdə obyektiv və subyektiv səbəblərlə bağlı olaraq fərqlənməkdədir. Investisiyaların maliyyələşməsinin daxili və xarici mənbələrinin nisbətini qiymətləndirilməsi üzrə iki model mövcuddur. Biləvasitə birinci modeldə daxili vəsaitlərinin payı cəlb olunmuş və borc vəsaitlərinə nisbətən yüksəkdir, bu model ABŞ və Böyük Britaniyada formalaşmışdır. İkinci model cəlb olunmuş və borc vəsaitlərinin payının yüksək olması ilə özünü göstərir və müvafiq model Almaniyada və Yaponiyada təcrübəsinə xasdır. Təcrübə göstərir ki, daxili mənbələrin payı investisiya aktivliyi dövründə aşağı, iqtisadi böhran dövründə isə investisiyaların miqyasının və pul kütləsinin azalması, kreditlərin bahalaşması nəticəsində yuxarı olur.

Nəticə

Bütün ifadə amilləri və yanaşmaları əsas götürərək, investisiya mənbələrindən səmərəli istifadə ilə bağlı dövlətin investisiya siyasətinin hazırlanması baxımından müvafiq istiqamətlərin həyata keçirilməsi də öz əhəmiyyətliyi ilə çıxış etməkdədir:

- Ölkənin investisiya tələbatının qiymətləndirilməsi;
- Ölkədə yaradılan və investisiyaya istiqamətləndirilən bütün potensial maliyyə resurslarının təhlil edilməsi;
- Səmərəli və məqsəduyğun investisiya mənbələrinin və investisiyaların prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirilməsi;
- Ölkənin biznes mühitinin investisiya cəlbediciliyi baxımından mütəmadi monitoring olunması.

Ədəbiyyat

1. "Xarici investisiyaların qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1992.
2. "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1995.
3. "Qiymətli kağızlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1998.
4. Бочаров В. В. Инвестиции. СПб. Питер, 2009. 384 с.
5. Деева, А.И. Инвестиции. М. Изд-во «Экзамен», 2009. 436 с.
6. Ивашковский С.Н. Экономика: микро и макроанализ. М. Дело, 2009. 360 с.
7. Игонина Л.Л. Инвестиции. М.: Юристъ, 2012. 480 с.
8. Инвестиции. М.: Проспект, 2008. 360 с.

9. Инвестиции. М.: Кно-Рус, 2011. 368 с.
10. Инвестиционная деятельность, М., 2005.
11. Меркулов, Я.С. Инвестиции. М.: ИНФРА-М, 2010. 420 с.
12. Нешитой, А. С. Инвестиции. М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К⁰», 2010. 372 с.
13. Хазанович Э. С. Инвестиции. М.: КноРус, 2011. 320 с.
14. Янковский К. П. Инвестиции. СПб.: Питер, 2012. 368 с.
15. www.gks.ru, www.cbr.ru
16. www.economy.gov.az
17. <http://www.maliyye.gov.az>
18. www.bse.az

Садыгов Илгар Вагиф оглу

Инвестиционная источник и активность и ненефтяного сектора в современных условиях

Резюме

В статье отмечается сут особенности инвестиционных вложениях в современных условиях. Ведется расследование по инвестиционным активностям и источникам в ненефтяном секторе. Выдвигаются предложения, связанные с инвестиционной политики в стране.

Ключевые слова: инвестиции, экономическая развития, ненефтяной сектор, финансово-кредитные рынки

Sadiqov İlqar Vaqif

Current conditions of the investment activity and sources of non-oil sector

Abstract

In article features investment in modern essence is celebrated. In the non-oil sector investment activity and sources under investigation. Put forward proposals for investment policy in the country.

Key words: investment, economic development, the non-oil sector, financial and credit markets

Elmi redaktor: i.f.d., dos. Y.Məmmədov

Daxil olub: 17.10. 2016.

Çapa qəbul olunub: 24.10.2016.